

«6D030100 – Құқықтану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған Б.С. Исаховтың «Қазақстан Республикасын әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырудың конституциялық-құқықтық негіздері» тақырыбындағы диссертациясына

АНДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. 28 жыл бойы Қазақстан, мемлекетімізді әлеуметтік мемлекет ретінде айқындайтын Конституцияның құқықтық нормалары негізінде өмір сүріп, дамып келеді. Бұл Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік мемлекет туралы конституциялық норманы теориялық тұрғыдан түсіну және іс жүзінде жүзеге асыру қажеттілігінен туындайды. Қазақстан Республикасы демократиялық, құқықтық мемлекет ретінде заң мен сот алдында әркімнің теңдігі, мемлекет пен жеке тұлғаның өзара жауапкершілігін қамтамасыз етіп қана қоймай әлеуметтік құқықтар мен кепілдіктер жүйесін жасау маңызды.

Қазақстан Республикасында әлеуметтік мемлекетті орнықтыру туралы конституцияға норма енгізу, демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекеттілікті қалыптастырудың маңызды факторы ел экономикасы дамуының жоғары деңгейі және халықты материалдық қамтамасыз ету болып табылады. Кедей елде адамдардың әлеуметтік қорғалуы жеткіліксіз болса, демократиялық, құқықтық мемлекет құру мүмкін емес. Сондықтан ҚР Конституциясына сәйкес адамдардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайлары халықтың жалпы мәдениетін және азаматтық қоғамды құру мен әлеуметтік, демократиялық, құқықтық мемлекетті қалыптастыру тәсілдерін дамытуға көбірек көңіл бөлінуде. Қазақстан Республикасын – саясаты адамның лайықты өмірі мен еркін дамуын қамтамасыз ететін жағдайлар жасауға бағытталған әлеуметтік мемлекет деп танимыз.

Қазіргі дамыған елдерінің тәжірибесі көрсетіп отырғандай, әлеуметтік мемлекеттің негіздерін құру процесі ұзақ, көп сатылы. Біздің ел қазір бұл процесті бастан кешуде. Демек, әлеуметтік мемлекет құбылысын, оның даму заңдылықтарын зерттеу тек теориялық емес, сонымен қатар практикалық тұрғыдан да маңызы.

Әлеуметтік мемлекетті түсінудің әртүрлі тәсілдері бар. Бұл азаматтардың әділдігі, әл-ауқаты мен қорғалуы туралы қамқорлық жасауды өз мойнына алатын мемлекет деп аталады. Бірақ қоғамның әлеуметтік саласы үшін биліктің белгілі бір жауапкершілігін көрсететін мұндай тәсіл бұл жауапкершіліктің қаншалықты кең екендігі туралы сұраққа әлі жауап бере алмайды. Бұл тек әлеуметтік әлсіз адамдар тобына қолдау көрсетуді және тек ең ауыр кедейлік жағдайларымен күресуге тырысуды білдіре ме? Яғни халықтың жекелеген санаттарына көмектің ең төменгі стандарттарынан бастап, әр адамның ел өміріне әл-ауқат пен жеке мүмкіндіктерді арттыруға ықпал ететін жағдайларда қатысуына мүмкіндік беретін әмбебап қорғауға дейінгі жолдардан өтеді.

Басқаша айтқанда, әр азамат үшін белгілі бір өмір стандартын қамтамасыз етуге ұмтыла отырып, әлеуметтік мемлекет жасына, ауруына немесе басқа себептерге байланысты қиын жағдайға тап болған халықтың жекелеген

санаттарына атаулы қолдау көрсетіп қана қоймай, әр адамның әлеуетін дамытуға бағытталған саясат жүргізуі керек.

Диссертацияда қарастырылған мәселелердің өзектілігі құқықтық және әлеуметтік-саяси сипаттағы маңызды себептермен анықталады. Әлеуметтік мемлекеттің теориялық-құқықтық негіздерін әзірлеуді ынталандыратын маңызды фактор-зейнетақы, тұрғын үй, отбасылық, еңбек және әлеуметтік салаларын үнемі жетілдіру, құқықтық әлеуметтік бағдарланған мемлекет құруға нақты саяси бағыты, білім беру, денсаулық сақтау және азық-түлік кешені саласындағы басым ұлттық жобаларды әзірлеу және іске асыру. Бүгінгі таңда елімізде билік құрылымдарының қызметі үшін әлеуметтік проблемалар басым.

Қарастырылып отырған мәселенің ғылыми өзектілігі біздің еліміздегі әлеуметтік мемлекет теориясының көптеген жылдар бойы іс жүзінде жетілдірілмегендігімен ғана емес, сонымен қатар мұндай мемлекеттің негіздерін қалыптастыру процесі қиын және қайшылықты болып табылады. Теория мәселелеріне көбірек көңіл бөле отырып, мемлекеттік құрылыс тәжірибесіндегі көптеген қателіктерден аулақ болуға болады.

Қазіргі заманда елімізде Жаңа Қазақстанды құру барысында халықтың әлеуметтік әділеттілік қағидатын талап етуі әлеуметтік мемлекеттің өзектілігін көрсетеді. Осы мәселелер зерттеу тақырыбының өзектілігін құрайды.

Диссертацялық зерттеудің объектісі. Әлеуметтік мемлекеттің құқықтық саясатын іске асыру, құқық динамикасына байланысты әлеуметтік өмір туралы қоғамдық қатынастар болып табылады. Қазақстан Республикасының әлеуметтік мемлекет ретіндегі белгілерін, оның халықпен өзара әрекеттесуінің негізін бекітетін және реттейтін конституциялық-құқықтық нормалар болып табылады.

Диссертациялық зерттеудің пәні. Әлеуметтік мемлекеттің құқықтық мәнін, оның белгілері мен негізгі сипаттамаларын, қалыптасуы мен жұмыс істеу шарттарын, Қазақстан Республикасының Конституциясында әлеуметтік мемлекеттің бекітілуінің эволюциясын талдау, сондай-ақ бірқатар шет мемлекеттердегі әлеуметтік мемлекеттің әртүрлі модельдерін салыстырмалы-құқықтық және тарихи талдау болып табылады.

Зерттеудің мақсаты. Әлеуметтік мемлекеттің мәнін кешенді қарастыра отырып, әлеуметтік-экономикалық құбылыстың генезисін зерттеу, қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасында әлеуметтік мемлекеттің қалыптасуының негізгі бағыттары мен дамытудың ұйымдық-құқықтық негіздерін анықтау, әртүрлі шет елдерде әлеуметтік мемлекеттің қалыптасуы мен жетілуін ғылыми-теориялық тұрғыдан зерделеу, тиімді тұстары бойынша ұсыныстар әзірлеу танылады.

Сондай-ақ, автор кәмелетке толмағандарды әлеуметтік-құқықтық қамтамасыз ету саласындағы, басым ұлттық жобаларды іске асыру саласындағы заңнаманы егжей-тегжейлі зерттейді және талдайды.

Мақсатқа жету үшін келесі **міндеттер** қажет:

– әлеуметтік мемлекет идеяларының генезисі және әлеуметтік мемлекеттің заңды мәнін ашатын негізгі ғылыми категориялардың қалыптасуын қарастыру;

– салыстырмалы құқықтық талдау негізінде әлеуметтік мемлекеттің әртүрлі модельдерін жүзеге асырудың ғылыми түсіндірмесі мен қазіргі әлеуметтік мемлекеттің белгілері, қағидаларын тұжырымдау;

– Қазақстан Республикасында әлеуметтік мемлекет қалыптастырудың теориялық негізін айқындау;

– әлеуметтік және құқықтық мемлекеттің болуының әлеуметтік және саяси-құқықтық байланысын талдау;

– әлеуметтік мемлекеттің құқықтық, тарихи, кеңестік және экономикалық тұжырымдамаларын оның мәнін зерттеу;

– нарықтық экономика жағдайындағы мемлекеттің әлеуметтік рөлін қарау;

– Қазақстан Республикасында және шет мемлекеттерде әлеуметтік мемлекет тұжырымдамасының қалыптасу заңдылықтарын қарастыру;

– қазіргі Қазақстан мемлекетінің әртүрлі санаттағы азаматтарға қатысты әлеуметтік саясатының негізгі бағыттарын түсіну.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы. Диссертацияда өтпелі посткеңестік қоғамда тәуелсіз елімізде әлеуметтік мемлекеттің қалыптасу тұжырымдамасын жасауға алғашқы әрекеттерінің бірі жасалды. Осы мақсатқа жету үшін автор диссертацияда әлеуметтік мемлекет идеяларының генезисі, оның негізгі белгілерін, құқық тұрғысынан оларды іске асырудың объективті және субъективті факторларын, ғылыми негізделген әлеуметтік мемлекеттің құқықтық мәнін, оның негізгі сипаттамалары мен басымдықтарын, сондай-ақ конституциялық-құқықтық интеграцияның ерекшеліктерін жан-жақты зерттеуге әрекет жасалды. Ғылыми жаңалықтың элементтеріне қазіргі кезеңде Қазақстанда әлеуметтік реформаларды жүзеге асыру практикасына қатысты, атап айтқанда басым ұлттық жобалар нысанындағы диссертациялық зерттеудің ережелері ие. Әлеуметтік мемлекеттің құрылуы демократиялық құқықтық мемлекет пен дамыған азаматтық қоғамның қалыптасуымен органикалық бірлікте ғана мүмкін болатындығы дәлелденді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы ретінде келесі тұжырымдар мен идеялар қорғауға ұсынылады:

1. Әлеуметтік мемлекет идеясы өзінің негізінде әмбебап, ажырамас, халықаралық сипаттағы адам мен азаматтың құқықтарын қалыптастыру тұжырымдамасын қамтиды. Оны жүзеге асыру үшін мұндай сипаттаманың негізін білдіретінін түсіну үшін әлеуметтік мемлекеттің өзіндік тұжырымдамасын қалыптастыру қажет. Әрине, шет мемлекеттер әлеуметтік мемлекет тәжірибесінің орасан зор тәжірибесін жинақтады, іргелі қағидалар іске асырылды және әлеуметтік мемлекеттің базалық негіздері іс жүзінде сыналды, бірақ автордың пікірінше, әр елдің тарихи, ұлттық, экономикалық және басқа да ерекшеліктеріне байланысты өз жолы бар. Әр мемлекет әлеуметтік мемлекеттің негізгі белгілерін әр түрлі үйлестіреді, әр елде әлеуметтік мемлекеттің әртүрлі институттары басым, ал әрқайсысының өзіндік «әлеуметтік» моделі бар. Біздің пікірімізше, әлеуметтік мемлекет ынтымақтастық, әлеуметтік әділеттілік және әлеуметтік теңдік қағидаларының «ұстамдылығына» негізделген, әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономикасы бар демократиялық және құқықтық мемлекеттің дамуының ең жоғары эволюциялық сатысы болып табылатын

қоғамдық өмірді құрудың ерекше тәртібін білдіреді, оның негізгі міндеттері әр адамның лайықты өмірі мен еркін дамуын қамтамасыз ету және оның құқықтары мен бостандықтарының кепілі болып табылады.

Әлеуметтік мемлекет теориясына қатысты әлеуметтік ұғымын жеке адам мен мемлекеттің өзара әрекеттесуінің белгілі бір түрі ретінде ғана емес, сонымен бірге жеке тұлғаның мемлекетпен әрекеттесуінде белсенді қатысушы ретінде қарастыру қажет. Әлеуметтік мемлекеттің өзіндік жеке үлгісін, Конституцияда белгіленген қағидатты жүзеге асырудың өзіндік жүзеге асыру жолдарын қалыптастыру қажеттілігі дәлелденді. Осы тұста диссертациялық зерттеу барысында «Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік мемлекет - бұл ең жоғары құндылығы адам болып табылатын құқықтық демократиялық мемлекет, әркімнің шығармашылық әлеуетін, олардың қажеттіліктері мен мүдделерін еркін дамыту және іске асыру үшін азаматтардың тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету құралы», - деп авторлық анықтама келтіреміз. Бұл анықтаманың заңды мәні мынада: әлеуметтік мемлекет заңнамалық деңгейде адам мен азаматтың экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарына кепілдік береді, әркімнің өмірін, денсаулығын, бостандығын, адамдық қадір-қасиетін және материалдық әл-ауқатын конституциялық, заңдық деңгейде таниды және өзінің күнделікті құқық қолдану және құқық қорғау практикасымен қамтамасыз етеді.

2. Қазақстан Республикасында әлеуметтік-құқықтық мемлекеттің пайда болуының алғышарты қазақстандық қоғамның кеңестік қоғамнан тәуелсіз, демократиялық, құқықтық, зайырлы, әлеуметтік қоғамға айналуы болып табылады.

3. Әлеуметтік мемлекет өз алдына жеке белгілермен ажыратылады. Әлеуметтік мемлекеттің негізгі белгілерін мыналар деп санауға болады:

а) бұл адам, оның өмірі, әл-ауқаты және жеке қадір-қасиеті ең жоғары құндылық болып табылатын мемлекет;

ә) әлеуметтік мемлекеттің ішкі және сыртқы саясаты тек ұлттық және топтық мүдделерді ғана емес, ең алдымен құқықтарды, бостандықтар мен заңды әлеуметтік мүдделерді қорғауға бағытталған, адамның және азаматтың экономикалық мүдделері;

б) әлеуметтік мемлекеттің әрбір басқарушылық шешімі құқықтық әлеуметтік бағдарланған сипатқа ие;

в) бұл белсенді әлеуметтік саясат жүргізетін, тек мемлекеттік емес, сонымен бірге экономиканың жеке секторларының әлеуметтік бағдарлануын қамтамасыз ететін мемлекет;

г) әлеуметтік мемлекет биліктің, қоғамның және азаматтың өзара әлеуметтік жауапкершілігіне негізделген;

д) әлеуметтік мемлекет бюрократияға, сыбайлас жемқорлыққа және басқа да қоғамға қарсы көріністерге төзбейді;

е) әлеуметтік мемлекеттің объектісі тек әлеуметтік сала ғана емес, экономиканың, мәдениеттің, білімнің, денсаулық сақтаудың, спорттың, жеке және ұжымдық бастаманың әлеуметтік бағдарлануын әлеуметтік бағдарланған құқықтық қамтамасыз ету, қоғам мүшелерін өздерінің және жақындарының әл-ауқатына неғұрлым белсенді дербес қамқорлық жасауға ынталандыру және т. б.

4. Әлеуметтік құқықтық мемлекеттің негізі – мемлекеттің Негізгі заңында декларацияланатын немесе декларацияланбайтын әлеуметтік әділеттілік қағидаты. Әлеуметтік мемлекет тікелей Қазақстан Республикасында әділеттілік қағидаттары, мемлекеттің әлеуметтілігін заңнамалық бекіту, әлеуметтік теңестіру қағидаты, азаматқа әлеуметтік көмек арқылы өзін-өзі қамтамасыз ету мүмкіндігін беру қағидаты негізінде құрылуға тиіс.

5. Қазақстан Республикасында әлеуметтік мемлекеттің қандай да бір үлгілері және тиісінше әлеуметтік саясаттың қандай да бір үлгілері жаңғыртылатын шет елдердің құқықтық, ұйымдастырушылық жетістіктерін ескерусіз әлеуметтік мемлекет құру мүмкін емес.

6. Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік құқықтық мемлекеттің әлеуметтік функциясы әлеуметтік саясат құралдарын пайдалану және тиімсіз әрекет ететіндерді реформалау арқылы іске асырылады. Бұл реформалар зейнетақы, халықты жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету және лайықты еңбек жағдайларын қамтамасыз ету жүйесін, еңбек нарығын қалыптастыру, Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың құқықтарын қамтамасыз ету жөніндегі әлеуметтік жүйелерді қамту қажет.

7. Басым ұлттық жобаларды іске асырудың қазіргі кезеңінде – бұл мемлекеттің әлеуметтік-құқықтық саясатын іске асырудың ең тиімді құралы.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы жұмыстың жекелеген ережелері ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отырғандығында және мемлекет пен құқық құрылысының қазіргі заманғы мәселелерін салыстырмалы тарихи және құқықтық талдауды тереңдету, одан әрі дамыту және әлеуметтік қатынастарды құқықтық реттеу саласындағы отандық заңнаманы жетілдіру процесінде пайдалануы мүмкін. Зерттеу нәтижелері кейбір жағдайларда мемлекет пен құқықтың жалпы теориясының ережелерін, саяси және құқықтық ілімдердің тарихын толықтырады, ал жұмыстың жекелеген тұжырымдары олардың пәндерінің аясын кеңейтуге көмектеседі, өйткені зерттелетін тақырып мемлекет пен құқықты, жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін зерттеудегі тарихи дәстүрдің жалғасы болып табылады.

Құқық және мемлекет теориясы, конституциялық, әкімшілік және азаматтық заңнама, тұрғын үй, еңбек, зейнетақы және құқықтың басқа салалары, философия, әлеуметтану және саясаттанудың теориялық және қолданбалы мәселелері бойынша сабақтар өткізу кезінде бірқатар ережелер оқу процесінде қолданылуы мүмкін.

Алынған нәтижелердің негізділігі мен сенімділігі қолданылатын заңдық, саясаттану, философиялық және басқа әдебиеттердің, нормативтік дереккөздердің кең ауқымымен анықталады.